

Overwinteren of geruisloze mobilisatie?

*Ontwikkelingen in 'de' vrouwenbeweging in Nederland
sinds de jaren negentig*

Algemeen bestaat het beeld, zowel in de media als onder onderzoeksters, dat de vrouwenbeweging van de jaren zestig en zeventig verdwenen is. Dit zou volgens sommigen al begin jaren tachtig het geval zijn geweest met het wegvallen van levendige publieksgerichte acties en intern gerichte activiteiten als praatgroepen (zie Van der Loo, 2005). Anderen constateren daarentegen een voortzetting in de vorm van geïnstitutionaliseerde en professionele organisaties en groepen die zich richtten op specifieke kwesties zoals economische zelfstandigheid, vrouwenhulpverlening en de bestrijding van seksueel geweld in de jaren tachtig (Van Rossum, 1992; Outshoorn, 2000). Volgens de *conventional wisdom* verdween met de individualistische tijden onder het eerste Paarse kabinet bijna over de gehele linie iedere vorm van collectieve actie en was de vrouwenbeweging nagenoeg verdwenen, met het feminisme als een herinnering aan lang vervlogen tijden.

Nu is het onmiskenbaar dat vanaf de jaren negentig vele organisaties en groepen uit de vrouwenbeweging zijn opgeheven, zoals de Rooie Vrouwen in 1994 en recenter nog de Vrouwenalliantie (2004). Vanaf begin jaren tachtig valt al een neergang van openbare protestactiviteiten te constateren (Van Rossum, 1992, p. 163). Hoe we deze neergang kunnen interpreteren, is omstreden. Als we de terminologie van Rupp en Taylor (1992, p. 68) volgen, dan zouden de afgelopen vijftien jaar een

periode van *abeyance* zijn. Dit laat zich het beste vertalen met *overwintering*. Zij muntten de term om de continuïteit van de vrouwenbeweging te beklemtonen en zo het beeld van de komende en gaande 'golven' te nuanceren. In zo'n periode zijn groepen en organisaties niet verdwenen, maar beiden zij hun tijd tot er zich nieuwe kansen voordoen voor mobilisatie: de waarden van de beweging uitdragen en daarvoor nieuwe groepen winnen. Tijdens de winterslaap koesteren en belichamen zij de identiteit en de waarden van de beweging, maar een breder politiek engagement staat op een laag pitje. Andere onderzoeksters houden het er op dat diverse organisaties en groepen bewust afzien van openbaar protest en kiezen voor *unobtrusive mobilisation* (Katzenstein, 1998), geruisloze mobilisatie, binnen de diverse gedaanten van de (semi-)overheid, arbeidsorganisaties en het maatschappelijk middenveld.

Zo lobbyden in Nederland vrouwengroepen en organisaties tot in het eerste decennium van deze eeuw via de gebruikelijke politieke instituties over uiteenlopende kwesties als de opheffing van het bordeelverbod (Outshoorn, 2004), de gelijke representatie van vrouwen en mannen in de politiek (Oldersma, 2005) en thuiszorg voorzieningen (Oldersma en Outshoorn, in druk). Binnen de kerken, de universiteit en de vakbewegingen werkten activistes gestaag door. Dat lijkt toch duidelijk geruisloze mobilisatie te zijn. Wij beschouwen

hier de 'winterslaap' als een periode waarin groepen wel blijven bestaan, maar niet naar buiten treden. Tijdens de 'geruisloze mobilisatie' worden nog steeds nieuwe groepen gevormd, nieuwe publieken aangeboord waaraan het woord wordt verkondigd en er worden nog steeds verhandelingen geschreven over het gedachtegoed van de beweging.

Hoewel feministen nog steeds graag spreken van 'de beweging', is het inmiddels goed wetenschappelijk gebruik geworden om te spreken van 'vrouwenbewegingen', om zo recht te doen aan de diversiteit aan gemobiliseerde identiteiten en de veelheid van organisatievormen en praktijken die zich in de loop van de tijd heeft ontwikkeld. Om de omslachtige meervoudsvorm te vermijden, geven wij echter de voorkeur aan de term 'vrouwenbewegingsorganisatie' (VBO's) waarmee alle verwante actoren, van informele netwerken en groepen tot professionele belangengroepen en formeel geordende organisaties worden geduid. VBO's kunnen dus alles zijn, van een klaverjasvereniging voor vrouwen tot een vrouwenpartij. Het is een inclusieve term die niet voorsorteert op ideologie, structuur of doelstelling en die ook mobilisatie op andere identiteiten dan alleen de vrouwelijke kan bevatten. Vrouwenbewegingen onderscheiden zich van andere sociale bewegingen omdat zij zich ten minste organiseren op basis van gender. Feministische organisaties vallen er ook onder, maar onderscheiden zich op hun beurt weer omdat zij zich richten tegen hiërarchische genderverhoudingen. Ze vormen daarom een deelcategorie van de populatie vrouwenbewegingen.

De term stelt ons ook in staat op een meer empirische manier te kijken naar verschuivingen binnen de brede stroom van activiteiten en te ontkomen aan een premature classificatie in een van de vele dichotomieën die er in omloop zijn om vrouwenbewegingen te typeren. Er was altijd de aloude splitsing tussen 'oude' en 'nieuwe' sociale bewegingen, waarin de vrouwenbeweging niet paste omdat zij

zowel 'oud' als 'nieuw' was (Outshoorn, 1989). Duyvendak, Van der Heijden, Koopmans en Wijmans (1992) maakten een onderscheid tussen instrumentele en expressieve bewegingen (op de buiten- of op de binnenwereld van de beweging gericht), waarbij de vrouwenbeweging ten onrechte werd ingedeeld bij de expressieve (Outshoorn, 2002). Sunier, Duyvendak, Saharso en Steijlen (2000) spraken over instrumentele en sub- en tegenculturele bewegingen. Instrumentele bewegingen zijn gericht op een extern, veelal politiek doel; culturele bewegingen zijn gericht op identiteitsbevestiging of verandering van de achterban. VBO's verschillen onderling in hun gerichtheid; ze kunnen beide oriëntaties in zich bergen en ze kunnen ook van doelstelling veranderen. Recentelijk hanteerde Poldervaart (2005, p.58), in navolging van Aerts (2003) een onderscheid tussen 'niet bestuurlijke vormen van politiek' en bestuurlijke vormen van politiek om praktijken van leef- en werkwijze los te kunnen beschouwen van meer instrumenteel gerichte activiteiten.¹ Ons inziens kunnen deze praktijken toch gedekt worden door de expressieve of culturele dimensie van sociale bewegingen die Sunier en anderen (2000) onderscheiden.² Wij zullen verder deze terminologie volgen, omdat het ons in staat stelt eventuele verschuivingen tussen een externe of interne gerichtheid te onderzoeken. Wij concentreren ons daarbij op de vraag in hoeverre de beweging zich richt op de beïnvloeding van de formele politiek. Politiek – door sommigen ook wel 'enge' politiek genoemd – was en is immers een belangrijk terrein voor de vormgeving van genderverhoudingen. Juist de gerichtheid op het beïnvloeden van de formele politieke gezagsdragers zou in de loop van de jaren negentig van de vorige en het eerste decennium van deze eeuw kunnen zijn verminderd door een aantal lange- en korte termijn veranderingen in de politieke situatie.

De vraag is of de afgelopen vijftien jaar in Nederland een periode van *abeyance* was,

waarin het openbare protest van VBO's wegviel, of dat de beweging verder ging met wat we al eerder geruisloze mobilisatie noemden. Welke groepen en organisaties zijn er actief gebleven, welke nieuwe zijn ontstaan en welke zijn verdwenen? Welke activiteiten zijn er sinds begin jaren negentig georganiseerd en in hoeverre hebben deze geruisloos gemobiliseerd? Zijn de activiteiten van aard veranderd, dat wil zeggen van meer politiek gerichte naar cultureel en identiteitsgerichte activiteiten verschoven, zoals de *abeyance* auteurs suggereren? In hoeverre zijn er geheel nieuwe vormen van praktijken en organisatie ontstaan, zoals het *cyberfeminisme* (Edwards 2001)?

Wij baseren onze bevindingen op twee verschillende dataverzamelingen. Allereerst hebben wij op basis van de gegevens die verzameld zijn in het kader van het internationale vergelijkende onderzoek van het Research Network on Gender Politics and the State (RNGS)³ voor Nederland een chronologische lijst samengesteld van VBO's die sinds de opkomst van de tweede golf op nationaal niveau actief zijn (geweest).⁴ Datum van ontstaan, leden en eventueel 'overlijden' zijn zoveel mogelijk geregistreerd, ten einde de levensloop van de organisaties van de vrouwenbeweging en hun strijdpunten te reconstrueren. Bronnen hiervoor waren een aantal dissertaties en overzichtsartikelen, websites en een DCE publicatie over subsidietoewijzing.⁵ Ten tweede hebben wij de mededelingenrubriek van het feministisch tijdschrift *Opzij* geanalyseerd op activiteiten van VBO's tussen de jaren 1987 en 2003, om meer inzicht te krijgen over de afgelopen vijftien jaar. *Opzij* is het enige blad dat vanaf de eerste jaren van de beweging tot heden is verschenen; het is in 1972 opgericht. Het is ook het meest gelezen feministische tijdschrift, en door haar *mainstream* karakter omspannt zij een zeer breed spectrum van de totale vrouwenbeweging. *Opzij* geeft ook een breder beeld dan andere geschreven media, zoals dagbladen, omdat ook activiteiten worden vermeld die niet een

direct openbaar karakter hebben. Daarmee wordt een bezwaar ondervangen van de gangbare *event analysis* van kranten – analyse van gerapporteerde openbare gebeurtenissen zoals acties, demonstraties of bijeenkomsten – zoals die van Duyvendak en anderen (1992) en Rucht (1996). Een beperking is wel dat er waarschijnlijk een ondervertegenwoordiging zal zijn van sub- en tegenculturele groepen, die zich immers niet altijd op een *mainstream* publiek richten.

De bewogen jaren tachtig

Uit onze lijst van VBO's komt duidelijk naar voren dat de jaren zeventig inderdaad het drukst waren wat de oprichting van groepjes en groepen betreft, met gemiddeld zo'n zes nieuwe clubs per jaar. Dat heeft alles te maken met de politieke situatie in die jaren, waar alle sociale bewegingen van profiteerden. Mobilisatie greep snel om zich heen en het kabinet Den Uyl (1973-1977) maakte het feminisme al snel salonfähig. Vertegenwoordigsters van VBO's kregen snel toegang tot beleidsdiscussies en met de Emancipatie Commissie (1974) en later de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid (DCE, 1978) en de Emancipatieraad (1981) ging Nederland vooraan in de rij van landen waar het feminisme een institutionele basis kreeg binnen de nationale staat. Via DCE kwamen ruime subsidiestromen richting beweging op gang; niet ten onrechte is dit verschijnsel 'de gesubsidieerde revolutie' gedoopt (De Bonte Was, 1977).

Tot in de jaren tachtig blijven nieuwe autonome vrouwengroepen ontstaan. Begin jaren tachtig kwamen hulpverleningsorganisaties op als Balsemien, De Maan en Aletta en was er een golf van activiteit op het gebied van seksueel geweld, psychiatrie, eetverslaving en zorg voor oudere vrouwen. Ook het thema vrouwen en recht kwam op: in 1980 werd het Comité Vrouwen en Familierecht gevormd en in 1981 de Landelijke Werkgroep Vrouw en Recht, in 1984 gevolgd door het Proefprocessenfonds. In 1985 fuseerden beide laatste organisaties

tot het Clara Wichmann Instituut dat intussen weer is opgeheven (2004). Ook kwamen er groepen die zich organiseerden op seksuele of etnische identiteit; zoals het Lesbies Netwerk (1981) en groeperingen van Molukse vrouwen (1980), Surinaamse vrouwen (1983) en Turkse en Marokkaanse vrouwen (1984); in hetzelfde jaar ontstond het Centrum Buitenlandse Vrouwen. Binnen de universiteiten, waar feministen al vanaf 1974 actief waren, ontstonden vaste groepen Vrouwenstudies, en in 1979 werd de voorganger van het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies opgericht als nationale organisatie.

De jaren tachtig is daarnaast ook een periode van consolidatie. Voor het eerst ontstaan er weer bredere coalities: het Breed Platform voor Economische Zelfstandigheid (1982), opgericht door feministische VBO's, activisten en massaorganisaties als de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen en de Bond van Plattelandsvrouwen. De al eerder opgerichte koepel Associatie voor Herverdeling van Betaalde en Onbetaalde Arbeid (1978) fuseerde in 1993 met het Breed Platform tot de Vrouwen Alliantie. De verzamelde organisaties hadden toen naar schatting ongeveer een miljoen leden. In 1985 gingen de politieke vrouwenorganisaties samenwerken in het comité M/V 50/50 met als spil de bijna honderd jaar oude Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap. Bijna alle VBO's wisten vroeger of later de weg te vinden naar subsidiëring.

Het reizende gedachtegoed van feministen dringt vanaf begin jaren tachtig ook de oudere vrouwenorganisaties binnen, waar de toppen gevoelig bleken voor het feminisme, maar de lokale afdelingen vaak conservatief bleven. Dit zorgde op lokaal niveau voor frictie met de nieuwe VBO's. De samenwerking van politieke vrouwenorganisaties was ongekend succesvol met het in de Kamer brengen van vrouwen en ook over de noodzaak van een emancipatiebeleid was er consensus tussen de meeste poli-

tieke partijen. Vanaf 1970 steeg het aandeel van vrouwen in het parlement dramatisch. In het archief van het Parlementair Documentatie Centrum konden wij nagaan welke vrouwelijke kamerleden op enig moment in hun carrière lid zijn geweest van een vrouwenorganisatie. Daaruit blijkt dat de toename ongeveer gelijk is verdeeld over vrouwen afkomstig uit feministische groepen en netwerken en vrouwen die nooit enige connectie hebben gehad met welk type vrouwenorganisatie dan ook.⁶

Lastiger is het om vast te stellen hoe het feministische gedachtegoed zich in bredere lagen van de bevolking verspreidde. Enig zicht op de omvang van lokale feministische activiteit valt te halen uit een onderzoek van Briët et al (1985), die in 1982 in Delft onderzochten hoe het daar gesteld was met de steun voor 'de vrouwenbeweging'. Zij laten zien dat lidmaatschap van een organisatie niet samenvalt met steun voor het gedachtegoed van een beweging. Briët et al vonden dat 55% van de Delftse vrouwen positief stond tegenover het feminisme, 40% sympathiseerde er mee. Slechts 15% voelde zich echter bij de beweging betrokken, terwijl 7% lid was van een of andere organisatie (Briët, Kroon & Klandermans, 1985, p. 212). Uit cijfers van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), dat vanaf 1975 regelmatig vragen met betrekking tot feministische issues meeneemt in zijn onderzoek, valt wel een beeld te destilleren over centrale stellingen van het feminisme. Vanaf 1975 tot 1991 stijgt de steun voor de stelling dat de politiek minder een mannen-aangelegenheid zou moeten zijn onder vrouwen van 66% tot 76%. Onder mannen blijft ze rond de 63% hangen. Vanaf 1981 wordt er gevraagd naar de opinies over de wenselijkheid van het verdelen van betaald en onbetaald werk tussen de seksen. Het is opmerkelijk hoezeer de opinies van mannen en vrouwen daarin gelijk op gaan. In 1981 vond al 55% van de mannen en 58% van de vrouwen dat man en vrouw betaald werk gelijk onder elkaar zouden moeten verdelen; in 1997 zijn dat respectievelijk 59% en 64%. Ook als het gaat om de wense-

lijkheid dat mannen en vrouwen het huishoudelijk werk onder elkaar verdelen is er een opmerkelijke eensgezindheid. In 1981 vindt van beide seksen 61% dat zoiets zou moeten; in 1997 vindt 76% van de mannen en 80% van de vrouwen dat. Helaas zeggen deze gegevens niets over het gedrag van mannen en vrouwen, noch over de steun voor maatregelen van de overheid om deze zaken te bevorderen. Steun voor crèches fluctueert sterk door de jaren heen en steun voor positieve actie blijft minimaal en komt nooit uit boven de 25% (Oldersma, 2000).

Wat betekenen deze gegevens nu als we ons afvragen of en hoe het feminisme zich in Nederland heeft verspreid? Voor het vormen van een oordeel over de situatie van de totale vrouwenbeweging in Nederland maakt het veel uit welke maatstaf wordt genomen. Wordt gekeken naar acties zoals demonstraties en stakingen, dan moeten we constateren dat het vergeleken met andere sociale bewegingen uit de jaren zeventig nooit veel is geworden. Kijken we naar de ontwikkeling van autonome organisaties, dan zijn de jaren zeventig en toch ook de periode 1980-1984 de toppen van bewegingsactiviteit. Er treedt al vroeg specialisatie op en veel van deze groepen en groepjes verdwijnen weer in de jaren tachtig of ze gaan op in andere organisaties. De vorming van grotere conglomeraten en platforms in de jaren tachtig kan worden gezien als verbreiding van het gedachtegoed en als bevorderlijk voor de coördinatie binnen de 'loosely coupled networks' van 'de' vrouwenbeweging (Klandermans, 1997). Vanuit een andere invalshoek echter is het ook mogelijk dit te interpreteren als achteruitgang omdat buitenparlementaire acties plaats maken voor lobbywerk en parlementaire actie (Van Rossum, 1992). Kijken we naar de ontwikkeling van publieke opinies, dan is er sprake van een gelijkmatige ontwikkeling waarin het feministisch gedachtegoed langzamerhand steun heeft gekregen van zo ongeveer tweederde tot driekwart van de Nederlandse bevolking: vrouwen zowel als mannen.

De integratie van vrouwen in het parlement laat nog weer iets anders zien: het feminisme heeft niet alleen kansen geschapen voor feministen, maar ook voor vrouwen die met het woord 'vrouw' in feministische, noch in traditionele zin iets op hebben.

Continuïteit in de jaren negentig?

De jaren negentig leken in eerste instantie goede mogelijkheden te bieden voor op politieke beïnvloeding gerichte VBO's, maar uiteindelijk werd het toch voornamelijk een periode van afbraak in het emancipatiebeleid. Het kabinet Lubbers-III (CDA/PvdA, 1989-1994) trad aan onder gunstige economische vooruitzichten. Voor het eerst sinds de korte regeerperiode van Hedy d'Ancona in 1981-1982 kwam er ook weer een socialistische staatssecretaris op Emancipatiezaken, met een verleden in de nieuwe vrouwenorganisaties: de van het FNV vrouwensecretariaat afkomstige Elske ter Veld. In 1994 werd het eerste Paarse kabinet gevormd door PvdA, D66 en VVD, gevolgd door een tweede (1998-2002) in dezelfde samenstelling. De Paarse kabinetten leken evenzeer een belofte in te houden. Immers, de PvdA was een van de eerste bondgenoten van het tweede golf feminisme, D66 had zich in de Tweede Kamer ook steeds gevoelig getoond voor de sekseproblematiek en de VVD had een goede staat van dienst op het terrein van gelijke rechten. Het CDA, dat altijd op de rem had gestaan als *gender issues* zoals abortus, winkelsluitingstijden of het kostwinnersbeginsel aan de orde waren, had zijn centrale positie verloren.

De Paarse plannen met emancipatie bleven echter beperkt tot die zaken die aansloten bij de slogan van het kabinet: 'Werk, werk, werk'. Dit ethos sloot aandacht voor de volle breedte van de genderproblematiek uit, terwijl iedere speciale aandacht voor vrouwen werd afgedaan als overbodig of discriminerend. Daarnaast werd een groot aantal voor het emancipatiebeleid belangrijke instellingen afgeschaft of hervormd, zodat we rustig kunnen stellen dat in deze periode een gender neutraal dis-

cours dominant werd dat een actief emancipatiebeleid op zijn zachtst gezegd niet bevorderde.⁷

De nieuwe minister voor Emancipatiezaken, Melkert, zette een aantal veranderingen in gang. De focus van het beleid kwam te liggen op het uitbreiden van kinderopvang, waarvoor meer geld beschikbaar kwam. Nieuw ontwikkelde beleidsinstrumenten zoals de emancipatie-effectrapportage en gender-mainstreaming belandden echter in de onderste bureaulade en de coördinatiefunctie van Directie Coördinatie Emancipatiebeleid ten aanzien van andere ministeries werd langzamerhand uitgehold. Melkert vond dat er wel genoeg plannen waren gemaakt; nu moest de nadruk maar eens komen te liggen op de uitvoering van het beleid. Daartoe werden de allianties met vrouwenorganisaties op een zacht pitje gezet; in plaats daarvan werden werkgevers, '*captains of industry*' en gemeenten opgezocht en aangezet om een handje te helpen (Outshoorn en Oldersma, *under review*). Dit beleid werd onder Paars II voortgezet door zijn opvolgster Annelies Verstand, die op dit gebied geen enkele expertise bezat.

De Paarse coalitie hechtte veel waarde aan het 'primaat van de politiek', wat er op neer kwam dat allerlei gegroeide instituties waar inspraak en medezeggenschap gestalte hadden gekregen, werden doorgelicht en in veel gevallen afgeschaft. Dit pakte ook voor het emancipatiebeleid slecht uit: de Emancipatieraad, die na een moeizame start eindelijk enige invloed had gekregen in de jaren negentig werd in 1997 afgeschaft en pogingen om er voor te zorgen dat in de nieuw gevormde adviesstructuren een zekere plaats zou komen voor emancipatie-expertise liepen op niets uit. De verbanden met vrouwengroeperingen kwamen verder onder druk te staan, omdat gesubsidieerde organisaties werden gedwongen te fuseren. Daar kwam bij dat de alliantie met de Partij van de Arbeid via de Rooie Vrouwen teloor ging doordat deze organisatie werd vervangen door een los netwerk, Rosa.

Ook het nieuwe personeelsbeleid voor ambtenaren pakte slecht uit voor het emancipatiebeleid. Ambtenaren werden aangemoedigd vaker van baan te veranderen, waardoor opgebouwde expertise verdween. Ambtenaren belast met emancipatie zagen steeds vaker dit deel van hun taakopdracht verdwijnen, of ze werden niet opgevolgd als ze een andere baan kregen. Ook de in de jaren zeventig en tachtig opgebouwde infrastructuur voor het emancipatiebeleid op lokaal niveau kwam in de loop van de jaren negentig steeds meer onder druk te staan. De verantwoordelijkheid voor de provinciale en gemeentelijke emancipatiebureaus werd overgeheveld naar de provincies en gemeenten en subsidieregelingen werden afgeschaft. Veel bureaus werden dan ook opgeheven, of hun taak werd zo verwaterd dat ze onherkenbaar werden. De langzame afbraak van het emancipatiebeleid kwam in een stroomversnelling met de politieke woelingen van 2002 en daarna. De beide kabinetten Balkenende maakten korte metten met 'de gesubsidieerde revolutie' en organisaties waaronder de VrouwenAlliantie, die hun subsidie verloren, hielden op te bestaan of werden gereduceerd tot een internetsite. Zo verloren VBO's langzamerhand hun invloedsposities in de politieke kanalen.

Waren de Paarse jaren bepaald ongunstig voor vrouwenorganisaties op nationaal en lokaal niveau, de internationale arena bood wel mogelijkheden. De Wereld Vrouwenconferentie in Beijing in 1995 werkte mobiliserend voor vele VBO's en hoewel het in de Europese wateren moeilijk navigeren is, lukte het wel om daar steeds meer subsidies weg te halen. Belangrijker was echter de ontdekking van het internet door feministen. De VN-conferentie in Beijing in 1995 was aanleiding voor meer vrouwengroepen om zich digitaal te manifesteren. Voor het eerst werd vanuit het Vrouwenhuis in Amsterdam via internet contact gehouden met de conferentie. De meer dan honderdjarige Vereniging voor Vrouwenbelangen startte een eigen website; het IIAV en de Vrouwenalliantie

begonnen een website en in 1996 ontstonden ook de eerste *webportals*, Vrouwenplein.nl en Women on the Web.nl, van de vroegere Webbgirrrls. In 2000 ontstond Emancipatie.nl, dat nu de meest bezochte website op het gebied van emancipatiebeleid is. Steeds meer groeperingen, van WOUW-vrouwen, tot Vrouwen in de Bijstand en moslima's, vonden intussen hun weg naar de enorme hoeveelheid informatie en de discussieforums van het net.

Ook waren er in de jaren negentig levendige debatten over het feminisme die voor een belangrijk deel in de *mainstream* media werden gevoerd. Terwijl Malou van Hintum (1995) en Sanderijn Cels (1999) betoogden dat de jonge vrouwen van vandaag geen behoefte meer hebben aan het oude feminisme en zich best weten te redden in de wereld, keerde Dorien Pessers (1997) zich in haar columns in *de Volkskrant* juist tegen het emancipatiebeleid omdat het vrouwen de arbeidsmarkt op jaagt en geen rekening houdt met de behoeften van gezinnen en kinderen. De Harde Kern daarentegen, een groep auteurs die zich afficheerde als 'jonge' feministen, betoogde dat een emancipatiebeleid nog steeds hard nodig was, omdat er nog niet zoveel van terecht was gekomen (De Harde Kern, 1996). Voor die VBO's die zich richten op externe beïnvloeding was de inenging van het emancipatiebeleid en de daaropvolgende afbraak van de emancipatiemachinerie zonder meer ongunstig. Niet alleen raakten ze de professionele ondersteuning in een aantal gevallen kwijt, ook de focus op werk en het verdwijnen van emancipatieambtenaren maakte dat voor veel issues simpelweg geen gehoor meer was in Den Haag. Ook op lokaal niveau verdween veel van wat ooit was opgebouwd. Het zou dus niet zo gek zijn als veel feministen zouden hebben besloten liever hun energie te steken in de *innere Emigration*.

Maar er zijn ook andere tendensen. De emancipatiemoehheid van sommige 'jonge' vrouwen roept ook steeds weer reacties op van andere zich jong noemende vrouwen die vinden dat er wel degelijk veel zou moeten veran-

deren. De toenemende vervlechting van het Nederlandse politieke landschap met supranationale instellingen zorgt aan de ene kant voor stimulansen voor de nationale politiek, aan de andere kant bevordert ze ook contact met feministen uit andere landen die motiverend kunnen werken.

De eventanalyse

Om na te gaan wat voor soort activiteiten zoals bijeenkomsten, manifestaties, vergaderingen, cursussen, demonstraties enzovoorts, er de afgelopen vijftien jaar zijn ondernomen door VBO's, is een *event analysis* gemaakt aan de hand van de maandelijkse agenda van *Opzij*. Deze stelt ons ook in staat om te kijken of er verschuiving zit in de onderwerpen en issues waarop men zich organiseerde over de hele periode. *Opzij* is een bijzonder dankbare bron voor *event analysis*; alle aankondigingen voor bijeenkomsten die bij de redactie binnenkwamen werden geplaatst, zolang het maar voor een brede groep vrouwen interessant is en niet te commercieel. De redactie van *Opzij* hanteert geen verdere selectiecriteria⁸, dus een eventuele vertekening in de selectie blijft tot het minimum beperkt. De agenda van *Opzij* biedt ons inziens het meest zorgvuldige beeld van *events* uit de recente geschiedenis van de vrouwenbeweging.

In eerste instantie verzamelden we evenementen die in het kader van Internationale Vrouwendag (acht maart) georganiseerd zijn in de periode van 1994 tot 2004. We kozen 1994 als startpunt omdat door het nieuwe Paarse kabinet er zich nieuwe politieke mogelijkheden leken voor te doen voor de vrouwenorganisaties. Later hebben we de onderzoeksmaterie uitgebreid en niet alleen naar bijeenkomsten rondom acht maart gekeken, maar naar het hele kalenderjaar. De beperking tot acht maart zou een vertekend beeld kunnen opleveren in de aard van de activiteiten, omdat deze datum voor vele VBO's een jaarlijks hoogtepunt is. Op deze manier zijn de jaren 1987, 1992, 1997 en 2002 geanalyseerd.

Om na te gaan hoe het politieke en het culturele in de vrouwenbeweging zich tot elkaar verhouden, is er een onderverdeling gemaakt in categorieën, waarover later meer. Eén van de auteurs ontfermde zich over het invoeren en categoriseren van alle bijeenkomsten, waarna de resultaten en de twijfelgevallen werden voorgelegd aan de andere auteurs. Veel twijfelgevallen konden zo alsnog aan één bepaalde categorie worden toegewezen, waarbij opgemerkt dient te worden dat er slechts in zeldzame gevallen geen overeenstemming was. In het licht van de vaak veronderstelde teloorgang van de vrouwenbeweging verwachtten wij met het verloop van de tijd al minder en minder *events*. Verder verwachtten we dat de afname van de hoeveelheid politieke *events* sneller zou gaan dan de afname van de hoeveelheid culturele *events*.

Er zijn 103 bijeenkomsten uit de jaren 1994-2004 geanalyseerd. Hiervan vielen er 59 (57,3%) in de categorie 'cultureel' en 40 (38,8%) in de categorie 'politiek'. Vier *events* (3,9%) waren niet te classificeren.⁹

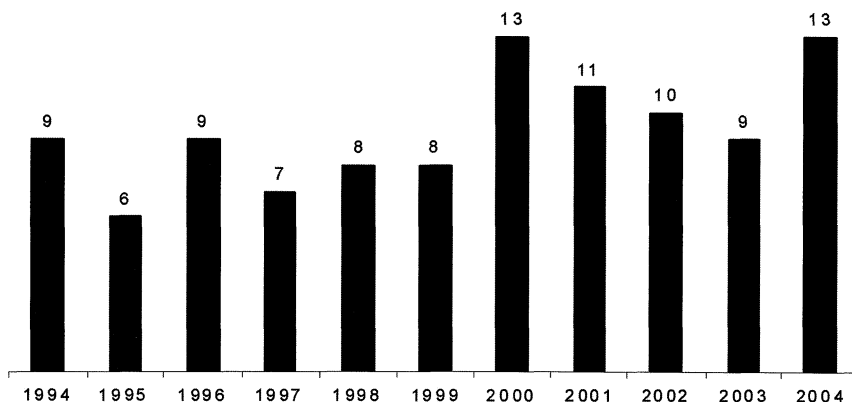
Figuur 1 laat zien dat er geen duidelijke afname is van in het kader van Internationale Vrouwendag georganiseerde bijeenkomsten. Er is geen trend te bespeuren, maar zo er een tendens is, is het eerder een stijgende dan een dalende. Zoals gezegd werden er in totaal meer

culturele *events* dan politieke georganiseerd, maar over een systematische ontwikkeling in de verhouding tussen culturele en politieke *events* kan niet worden gesproken (zie figuur 2). Op basis van de gegevens over acht-maart-bijeenkomsten georganiseerd tussen 1994 en 2004, moeten wij onze beide verwachtingen opzij zetten: de hoeveelheid *events* per jaar daalt niet en er komen niet meer culturele *events* ten koste van politieke *events*.

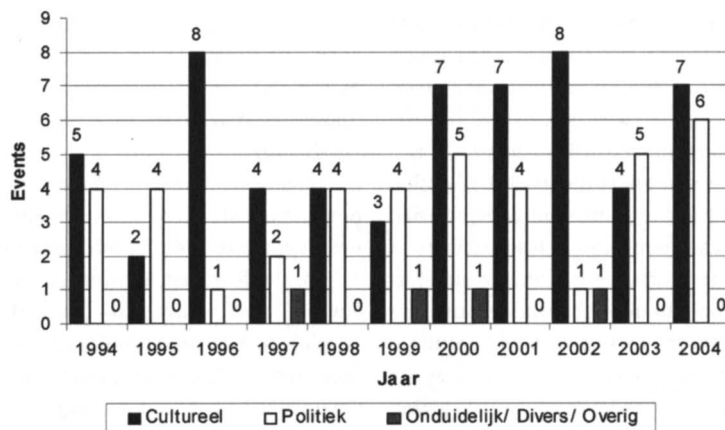
Toen bleek dat de acht-maart data geen eenduidig en wellicht ook een vertekend beeld zouden geven, zijn vervolgens een aantal complete jaren geanalyseerd. Vier jaargangen van Opzij met intervallen van vijf jaar zijn gekozen, te weten de jaren 1987, 1992, 1997 en 2002. In totaal zijn er 409 *events* geanalyseerd. Omdat veel gevallen (16,1%) niet goed pasten in de tweedeling politiek-cultureel en de culturele categorie uitdijde tot een grote container, is ervoor gekozen de thematiek van de bijeenkomsten verder onder te verdelen. De nieuwe categorieën waren:

- Gezondheid: alles wat fysieke en geestelijke (on)gesteldheid betreft, van aids via massage tot eetstoornissen
- Seksualiteit: alles over seksuele beleving, ondermeer ook *events* specifiek gericht op lesbo's, homo's en biseksuelen, zoals *queer dance nights*.

FIGUUR 1: TOTALE HOEEVEELHEID EVENTS IN HET KADER VAN INTERNATIONALE VROUWENDAG 1994-2004

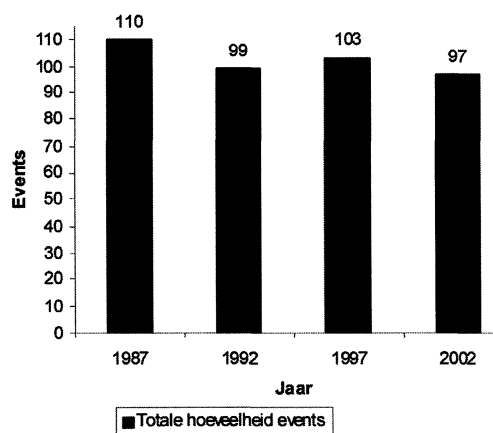
FIGUUR 2: CULTURELE EN POLITIEKE EVENTS IN HET KADER VAN INTERNATIONALE VROUWENDAG 1994-2004

- Kunst en cultuur: tentoonstellingen, poëzievoordrachten, filmvertoningen, literaire café's, optredens.
- Economische zelfstandigheid: alles over vrouwen met of juist zonder werk, gericht op de individuele verbetering van hun lot: deskundigheidsbevordering, cursussen sollicitatie, computercursussen, glazen plafond.
- Religie en spiritualiteit: feministisch-theologische kerkdiensten, mystiek, hekserij, bio-energetica, *bio-release* massage, wijsheid tot leven brengen, innerlijke groei.
- Politiek: alles wat met politiek, bestuur en beleid te maken heeft, zowel lokaal, nationaal als internationaal.
- Zelfredzaamheid en weerbaarheid: *events* gericht op sociaal functioneren: assertiviteitstrainingen, steun lesbische moeders, praatgroepen voor incest slachtoffers.
- Sport en vrije tijd: schaaktoernooien, vrouwenkarateschool.
- Overig, divers of onduidelijk: alle *events* die niet in een van de categorieën passen, te weinig informatie bieden om ze in een categorie te kunnen plaatsen of juist meerdere categorieën overlappen.

Uit het zo gemaakte gegevensbestand, komt allereerst naar voren dat de hoeveelheid *events* die per jaar wordt georganiseerd redelijk stabiel is. Er is een daling waar te nemen, maar slechts een lichte. De gegevens uit de vier onderzochte jaargangen bieden geen sterke basis voor de verwachting dat er steeds minder *events* worden georganiseerd.

FIGUUR 3: TOTALE HOEEVEELHEID EVENTS IN 1987, 1992, 1997 EN 2002

Zoals eerder al uit de acht-maart data bleek, worden er veel meer culturele dan politieke *events* georganiseerd. Waar bij de rondom acht maart georganiseerde bijeenkomsten de culturele *events* nog in een 3:2 verhouding tot de politieke *events* stonden, werden er in de vier onderzochte jaargangen drie keer meer culturele dan politieke *events* georganiseerd. In totaal gaat het om 258 culturele en 85 politieke *events*; 66 konden niet gecategoriseerd worden.

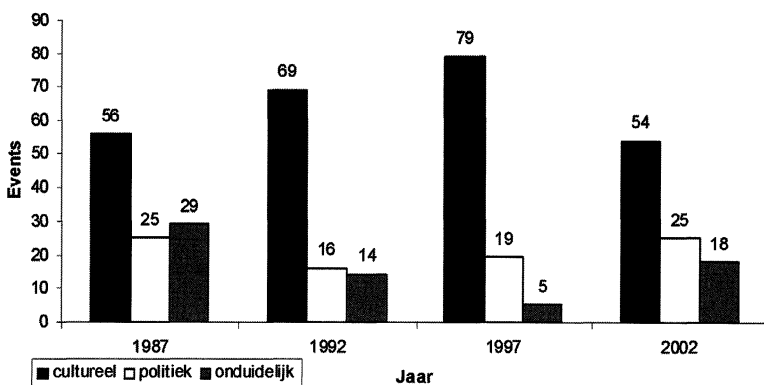
De gegevens uit de vier jaargangen bieden echter slechts in beperkte mate ondersteuning voor de stelling dat er steeds meer culturele *events* georganiseerd worden in verhouding tot de hoeveelheid politieke *events*. In 1987 werden er voor elk politiek *event* iets meer dan twee culturele *events* georganiseerd, dit aantal liep in de jaren negentig op tot boven de vier, maar in 2002 werden er weer slechts iets meer dan twee keer meer culturele dan politieke *events* georganiseerd. In 2002 werden in verhouding tot de hoeveelheid culturele *events* weer de meeste politieke *events* georganiseerd. Het is denkbaar dat dit verschil is opgetreden doordat er in 2002 Tweede-Kamerverkiezingen werden gehouden, maar of deze verkiezingen alleen verantwoordelijk zijn voor de toename in politieke *events* valt te betwijfelen. Bij de analyse van de *events* die rondom Internationale Vrouwendag werden georganiseerd komen meerdere jaren met TweedeKamer-

verkiezingen voor (1994, 1998, 2002 en 2003), maar daar bestaat geen verband tussen verkiezingen en een hoger percentage politieke *events*. Sterker nog, er zijn gemiddeld minder politieke *events* in verkiezingsjaren dan in de tussenliggende jaren, maar dit verband is niet significant.¹⁰

Kijken we naar de onderverdeling in de negen thema's, dan blijkt dat deze maar ten dele werkte voor de classificatie van twijfelgevallen – nog steeds is bijna 15% van de gevallen (61 stuks, om precies te zijn) niet in één van de categorieën onder te brengen. Het betreft hier vaak *events* die te veelzijdig zijn, en eigenlijk in twee of drie categorieën zouden passen. Ook wordt in verschillende gevallen simpelweg te weinig informatie geboden om een beslissing te nemen.

In de vier jaargangen zijn de meeste *events* georganiseerd rondom het thema 'Kunst en cultuur'. Politiek staat als thema op de tweede plaats, op enige afstand gevolgd door economische zelfstandigheid, gezondheid, religie en spiritualiteit, seksualiteit en zelfredzaamheid en weerbaarheid. Het thema 'Sport en vrije tijd' sluit de rij. Deze indeling laat een ontwikkeling zien voor het thema 'politiek' die vergelijkbaar is met wat we eerder aantreffen. Tussen 1987 en 1992 daalt de hoeveelheid politieke *events* van 18 naar 14 (van 19,4% naar 15,9%) om daar-

FIGUUR 4: CULTURELE EN POLITIEKE EVENTS, 1987, 1992, 1997, 2002

na in de jaren 1997 en 2002 terug te keren naar het oude niveau (resp. 19,2% en 19,1%).

FIGUUR 5: MEEST GEKOZEN THEMA'S OVER 1987-2002

	Thema	N	%
1	Kunst en cultuur	82	23,6
2	Politiek	64	18,4
3	Economische zelfstandigheid	43	12,4
4	Gezondheid	42	12,1
5	Religie en spiritualiteit	39	11,2
6	Seksualiteit	35	10,1
7	Zelfredzaamheid en weerbaarheid	32	9,2
8	Sport en vrije tijd	11	3,2
	TOTAAL	348	100,0

Als we een ranglijst opstellen van het meest gekozen thema voor een *event* (kolom 'pos.'), dan krijgen we een bijzonder divers beeld. Er is niet één thema dat een stelselmatig stijgende of dalende lijn vertoont. Zo was het meest gekozen thema in 1987 (Economische Zelfstandigheid) tien jaar het minst gekozen thema, en het meest gekozen thema in 1992 was tien jaar later (Gezondheid), in 2002, het op één na minst gekozen thema. Opvallend is verder de enorme vlucht die het thema 'Kunst en cultuur' neemt in 1997 (20,5%) en 2002

(40,4%). Het thema 'Politiek' neemt elk jaar een al dan niet gedeelde tweede plaats in.

In het licht van het veelzijdige beeld dat de themakeuze voor *events* toont, kunnen we zeggen dat de hoeveelheid politieke *events* die georganiseerd wordt behoorlijk stabiel is. Eerder al lieten we zien dat er geen bewijs is voor de stelling dat er steeds minder *events* binnen de vrouwenbeweging georganiseerd worden. Ook de veronderstelling dat de hoeveelheid culturele *events* toeneemt ten koste van de politieke *events* wordt door onze gegevens niet ondersteund. Hoewel politiek niet het belangrijkste thema binnen de vrouwenbeweging is, is de hoeveelheid politieke *events* die georganiseerd worden tussen 1987 en 2002 niet afgenomen.

Geruisloze mobilisatie

Wat gebeurde er in de jaren negentig met 'de' vrouwenbeweging? Stierf ze af, waterde ze uit, overwinterde ze of hield ze zich bezig met geruisloze mobilisatie? Een antwoord op dergelijke vragen is moeilijker dan het op het eerste gezicht lijkt. Om te beginnen hangt dat af van wie we beschouwen als behorende tot 'de' beweging en verder van wat we beschouwen als relevante activiteiten daarvan. Onderzoek van VBO's is extra ingewikkeld omdat ze meestal meerdere doelen en meerdere actiere-

FIGUUR 6: MEEST GEKOZEN THEMA PER JAARGANG

	1987			1992			1997			2002		
	N	%	pos.	N	%	pos.	N	%	pos.	N	%	pos.
Gezondheid	9	9,7%	6 ^e	18	20,5%	1 ^e	12	15,4%	3 ^e	3	3,4%	6 ^e
Seksualiteit	8	8,6%	7 ^e	14	15,9%	2 ^e	7	9,0%	6 ^e	6	6,7%	4 ^e
Kunst en cultuur	16	17,2%	3 ^e	14	15,9%	2 ^e	16	20,5%	1 ^e	36	40,4%	1 ^e
Economische zelfstandigheid	21	22,6%	1 ^e	4	4,5%	7 ^e	1	1,3%	8 ^e	17	19,1%	2 ^e
Religie en spiritualiteit	10	10,8%	4 ^e	11	12,5%	5 ^e	12	15,4%	3 ^e	6	6,7%	4 ^e
Politiek	18	19,4%	2 ^e	14	15,9%	2 ^e	15	19,2%	2 ^e	17	19,1%	2 ^e
Zelfredzaamheid en weerbaarheid	10	10,8%	4 ^e	9	10,2%	6 ^e	10	12,8%	5 ^e	3	3,4%	6 ^e
Sport en vrije tijd	1	1,1%	8 ^e	4	4,5%	7 ^e	5	6,4%	7 ^e	1	1,1%	8 ^e

pertoires combineren. Voor dit artikel hebben we ons beperkt tot twee manieren om bewegingsactiviteit te onderzoeken, de organisatie- en groepen- en de *eventanalyse*. Uit het overzicht van organisaties blijkt dat, na de vruchtbare jaren zeventig, in de jaren tachtig zowel van neergang als van nieuwe mobilisatie gesproken moet worden. In de jaren negentig en de eerste jaren van deze eeuw is onmiskenbaar sprake van verval in een aantal organisaties en vooral de geprofessionaliseerde koepele worden getroffen door het wegvallen van subsidies. Tegelijkertijd maken oude en nieuwe organisaties ook dankbaar gebruik van de nieuwe mogelijkheden die het internet biedt.

De *eventanalyse* laat twee dingen zien. Om te beginnen wordt duidelijk dat categorisering van activiteiten nog steeds moeilijk is. In veel (voor onderzoekers teveel) gevallen wordt cultuur, gezelligheid en politiek gemengd binnen één manifestatie. Een tweede constatering is dat er eigenlijk in vijftien jaar niet zo veel is veranderd als we de bijeenkomsten 'in het land' als maatstaf nemen. Het grootste deel van de activiteiten is nog steeds gericht op het verbeteren van het zelf en de directe omgeving. Daarnaast is er nog steeds een behoorlijke hoeveelheid activiteiten gericht op de politiek in enge zin. De verhouding daartussen is in vijftien jaar hetzelfde gebleven. Ook de verdeling naar thema's is vrij stabiel.

Wij menen dat de term 'geruisloze mobilisatie' meer recht doet aan de situatie van vrouwenbewegingsorganisaties in Nederland dan 'overwinteren'. Er worden nog steeds nieuwe groepen gevormd, het gedachtegoed wordt uitgedragen en is nog steeds – soms heftig – in discussie. VBO's koesteren niet alleen maar hun waarden en hun identiteit, ze dragen deze ook uit. Dat er misschien minder wordt geluisterd kan niet worden verklaard uit het zwijgen van 'de' beweging.

Met dank aan Petra de Vries en de anonieme reviewer voor hun commentaar.

Noten

1. Rowbotham (1973) gebruikte hiervoor al de term '*prefigurative forms of politics*'. Aerts heeft vooral de performatieve aspecten van politiek gedrag op het oog.
2. De termen subcultureel en tegencultureel zijn moeilijk te operationaliseren; een oordeel over het eventuele tegenculturele karakter van een organisatie is meestal normatief en contextafhankelijk terwijl er vaak een groot grijs tussengebied is.
3. Dit internationale netwerk onderzoekt de impact van vrouwenbewegingen op politiek en beleid en de rol van *women's policy agencies* daarbij. Zie: RNGS (2005, 23 June). *Research Network on Gender Politics and the State* <http://www.libarts.wsu.edu/polisci/rngs/>
4. VBO's op lokaal niveau zijn door gebrek aan middelen buiten beschouwing gelaten. Wel hebben veel van de landelijke actieve bewegingsorganisaties lokale afdelingen die een belangrijk deel van de activiteiten aldaar voor hun rekening nemen. Onze tweede bron, *Opzij*, geeft ook goed inzicht in lokale activiteiten.
5. Man-Vrouw-Maatschappij, 1988; Withuis, 1990; Van Rossum, 1992; Van de Velde, 1994; Brouns, 1993; Meijer, 1996; Van Eijl, 1997; Edwards, 2001; Roggeband, 2002.

6.

	Vrouwen in de Tweede kamer			Vrouwen in de Eerste kamer		
	1972	1983	1995	1972	1983	1995
Lid van nieuwe feministische organisatie	7	16	20	3	4	13
Lid van oudere vrouwenorganisatie	9	7	7	0	4	4
Geen lid van een VBO	8	17	24	1	13	13

7. De gedachte dat speciale aandacht voor emancipatie eigenlijk uit de tijd was, resulteerde in de afschaffing van de ondercommissie voor Emancipatiezaken van de Ministerraad in 1991. Het Kamerbreed Platform verdween, de Uitgebreide Commissie Emancipatiezaken in de Tweede Kamer werd afgeschaft in 1994 en in 1995 werd de Commissie Gelijke Behandeling

- hervormd, zo dat ze nu ging over alle vormen van discriminatie.
8. Interview met Frieda Pruim, redactrice *Opzij*, 28 april 2005.
 9. Dit waren (1) het Vrouwenfestival FeminOss met een talkshow over Kiezen, de lusten en de lasten, (2) cabaretgroep Korte Metten met Het Damestoilet en de vrouwenband *Too hot to handle* (8 maart 1997); (3) de bijeenkomsten in het vrouwencentrum aan de Schalmstraat in Eindhoven (6 maart 1999 en 11 maart 2000) en (4) de tentoonstellingen, voorstellingen en discussies, in Heerenveen gehouden tussen 27 februari en 14 maart 2002).
 10. We hebben de correlatie gemeten tussen een dummy verkiezingsjaar (ja =1, nee=0) en het percentage politieke *events* in een bepaald jaar (niet te categoriseren *events* niet meegeerekend). Pearson's R= -,053, α = 0,593, N=103.
- ### Literatuur
- Aerts, M. (2003). Had Pim Fortuyn ook een vrouw kunnen zijn? De actualiteit van 'het persoonlijke is politiek in de 21^e eeuw'. In *Tijdschrift voor Genderstudies*, 6-2, pp. 16-28.
- Briët, M., F. Kroon & B. Klandermans (1985). *Vrouwen en de vrouwenbeweging. Een onderzoek naar de manier waarop vrouwen betrokken raken bij vrouwengroepen en het effect van wervingspogingen van de groepen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Brouns, M. (1993). 'The Dutch development', in: J.G.M. de Bruijn, L.D. Derksen and C.M.J. Hoebrechts (eds.) *The women's movement: history and theory* (pp. 41-58). Aldershot: Avebury.
- Cels, S. (1999). *Grrls! Jonge vrouwen in de jaren negentig*. Amsterdam: Prometheus.
- DCE (1986). *Emancipatie en Subsidie*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- De Bonte Was (1977). De gesubsidieerde revolutie. In: *De Feminist I*, pp. 47-50.
- De Harde Kern (1996). *Wel feministisch, niet geëmancipeerd. Feminisme als nieuwe uitdaging*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Duyvendak, J.W., H.A. van der Heijden, R. Koopmans & L. Wijmans (red.) (1992). *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam: SUA.
- Edwards, A. (2001). *De vrouwenbeweging online. Een onderzoek naar het gebruik van Internet door vrouwenorganisaties in Nederland*. Rotterdam: Erasmus Universiteit, FSW/ Bestuurskunde.
- Eijl, C. van (1997). *Maandag tolereren we niets meer. Vrouwen, arbeid en vakbeweging 1945-1990*. Amsterdam: IISG /FNV.
- Hintum, M. van (1995). *Macha, macha!* Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Katzenstein, M.F. (1998). *Faithful and fearless: Moving feminist protest inside the Church and the Military*. Princeton: Princeton University Press.
- Klandermans, B. (1997). *The Social Psychology of Protest*. Oxford: Blackwell.
- Loo, V. van der (2005). *De vrouw beslist. De tweede feministische golf in Nederland*. Wormer: Inmerc.
- Man-Vrouw-Maatschappij (1988). *Spoor van vernieuwing, aktiegroep man vrouw maatschappij, 1968-1988*. Utrecht: MVM.
- Meijer, I. C. (1996). Het persoonlijke wordt politiek, Feministische bewustwording in Nederland, 1965-1980. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Oldersma, J. (2000). Het moderne feminisme en het sociaal kapitaal van Nederland. In: M. Hooghe (red), *Sociaal kapitaal en democratie. Verenigingsleven, sociaal kapitaal en politieke cultuur* (pp. 196-223). Leuven/Leusden: ACCO.
- Oldersma, J. (2005). High tides in a low country: gendering political representation in the Netherlands. In J. Lovenduski, P. Meier, D. Sainsbury, M. Guadagnini & C. Baudino (eds.), *Feminism and the political representation of women in Europe and North America* (pp. 153-173). Cambridge: Cambridge University Press.
- Oldersma, J. & J. Outshoorn (in druk). The 'Home care gap'. Neoliberalism, feminism and the state in the Netherlands. In M. Hausmann & B.

- Sauer (eds.), *Gendering the state in the age of globalisation. Women's movements and state feminism in post industrial democracies*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Outshoorn, J. (1989). De vrouwenbeweging, gelijk of anders? In L.W. Huberts & W. van Noort (red.), *Sociale bewegingen in de jaren negentig. Stand van zaken en vooruitblik*. Leiden: DSWO-Press, pp. 61-73.
- Outshoorn, J. (2000). Op zoek naar de vrouwenbeweging in de jaren negentig. In T. Sunier, J.W. Duyvendak, S. Saharso en F. Steijlen (red.), *Emancipatie en subcultuur. Sociale bewegingen in België en Nederland* (pp. 30-50). Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Outshoorn, J. (2004). Voluntary and forced prostitution: the 'realistic' approach of the Netherlands. In J. Outshoorn (ed.), *The politics of prostitution. Women's movements, democratic states and the globalisation of sex commerce* (pp. 185-205). Cambridge: Cambridge University Press,
- Outshoorn, J. & J. Oldersma, New politics, New opportunities? The women's policy agency in the Netherlands in the last decade. In J. Outshoorn & J. Kantola (eds.), *Gender politics and state reform: Three steps forward, two steps back* (under review).
- Pessers, D. (1997). *Hedendaags narcisme*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Poldervaart, S. (2005). Niet-bestuurlijke vormen van politiek. Ofwel: hoe het persoonlijke politiek is geworden in de kraak-, queer- en andersglobaliseringsbeweging. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 8, pp. 58-73.
- Roggeband, C. (2002). *Over de grenzen van de politiek: een vergelijkende studie naar de opkomst en ontwikkeling van de vrouwenbeweging tegen seksueel geweld in Nederland en Spanje*. Assen: Van Gorcum.
- Rossum, H. van (1992). De gesubsidiëerde revolutie? De geschiedenis van de vrouwenbeweging, 1968-1989. In J.W. Duyvendak, H.A. van der Heijden, R. Koopmans & L. Wijmans (red.), *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (pp. 161-181). Amsterdam: SUA.
- Rowbotham, S. (1973). *Women's Consciousness, Men's World*. Harmondsworth: Pelican.
- Rucht, D. (1996). The impact of national contexts on social movement structures; A cross-movement and cross-national comparison. In D. McAdam, J. McCarthy & M. Zald (eds.), *Comparative perspectives on social movements* (pp. 185-204). Cambridge: Cambridge University Press.
- Rupp, L.J. & Taylor, V. (1992). Women's culture and the continuity of the women's movement. In T. Andreasen et al. (eds.), *Moving on. New perspectives on the women's movement* (pp. 68-80). Aarhus: Aarhus University Press.
- Sunier, T., Duyvendak, J.W., Saharso, S. & F. Steijlen (red.) (2000). *Emancipatie en subcultuur. Sociale bewegingen in België en Nederland* (pp. 30-50). Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Velde, H. van de (1994) *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990*. Leiden: DSWO-Press.
- Withuis, J. (1990). *Opoffering en Heroïek, De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland 1946-1976*. Meppel/Amsterdam: Boom.